

Český slavista a Evropan Antonín Měšťan

30. května 2004 zemřel po dlouhé těžké nemoci v německém Freiburgu český slavista, filolog a literární historik, prof. PhDr. Antonín Měšťan, DrSc. (30.8.1930 – 30.5.2004), jeden z mála českých a slovenských literárních vědců, kteří v posledním dvacetiletí 20. století dosáhli obecně respektovaného mezinárodního uznání. Profesor komparatistiky a slovanských literatur na univerzitě ve Freiburgu a ředitel Slovanského ústavu AV ČR v Praze se věnoval literárněvědné polonistice a bohemistice, studiu slovansko-neslovanských německých kulturních vztahů ve střední Evropě, zajímala jej zejména otázka, jak se v českém literárním vývoji prosazovalo působení slovanského i neslovanského písemnictví. Měšťan se právem zařadil k slavné plejádě německých profesorů slavistiky slovanského původu (Čyževskýj, Matešic, Horbač, de Vinzenz ad.), kteří polemizovali s německými (částečně i s polskými) vědci popírajícími existenci mezislovanských literárních vztahů. Sám badatel o tom skromně řekl: *“...pod vlivem Čyževského se snažím ukázat, že výzkum souvislostí mezi jednotlivými slovanskými literaturami je legitimní a nemá nic společného s panslavismem či překonanou představou o jakési duchovní jednotě slovanských národů.”*¹ V tomto pojetí moderní studium slavistiky nesmí patřit k *“neaktuálním problémům slovanských blouznivců a pozitivistických lovců ojedinelých faktů”*.²

Badatel se narodil v Praze 30. května v rodině poštovního úředníka, v letech 1941–1949 absolvoval reálné gymnázium v pražských Dejvicích, v letech 1949–1953 vystudoval na Filozofické fakultě Karlovy univerzity polštinu a ruštinu. Do roku 1954 krátce pracoval jako překladatelský referent ve Výzkumném osvětovém ústavu v Praze, poté nastoupil na vědeckou aspiranturu (1954–1957) do Slovanského ústavu ČSAV, po jeho zrušení roku 1963 přešel do Ústavu jazyků a literatur ČSAV. Odtud byl uvolněn na podzim 1966 na základě mezinárodní dohody jako lektor slavistiky na univerzitu ve Freiburgu. Po srpnu 1968 se Měšťan rozhodl nazpět do Československa nevrátit a zůstat v emigraci. Na univerzitě ve Freiburgu se následujícího roku stal docentem, v letech 1980–1995 zde působil jako řádný profesor (ordinář oboru) slovanské filologie až do své emeritury v polovině 90. let. Již roku 1974 získal profesuru na Massachusettské univerzitě v Amherstu (USA) a v roce 1979 hostoval jako profesor na univerzitě v Bamberku. Po revolučních událostech roku 1989 se z emigrace vrátil do Prahy, kde se počátkem roku 1992 stal ředitelem obnoveného Slovanského ústavu, zároveň však do roku 1995 přednášel komparatistiku a dějiny slovanských literatur na univerzitě ve Freiburgu.

Renesanční osobnost Antonína Měšťana a jeho četné vědecké aktivity a manažerské schopnosti celkově přispěly ke zvýšení mezinárodní prestiže české slavistiky, k níž se tento badatel vklíněný svým životním osudem mezi dvě kultury a prostředí vždy s ochotou hlásil. V emigraci, kde na univerzitě vychoval řadu skvělých bohemistů a slavistů (např. Peter Drews), přispíval do exilového tisku (Svědectví, Proměny, Studie ad.) a do polské tzv. pařížské Kultury (do roku 1980 pod pseudonymem Karel Klatovský), působil jako člen exilového Pen klubu a člen užšího vedení proslulé Společnosti pro vědy a umění, v jejímž čele stál počátkem 60. let slavný americký komparatista českého původu René

¹ Měšťan, A.: *Slavistika přelomu tisíciletí: tradice a inovace v mezikulturním dialogu*. Autoreferát doktorské disertace, Brno 2001, s. 11.

² *Ibidem*, s. 9.

Wellek. Měšťan také spolupracoval s českou, slovenskou, polskou a ruskou redakcí rádia Svobodná Evropa: tuto aktivitu nepřerušil ani po svém návratu roku 1989, kdy se znovu zapojil do přednáškové činnosti Literárněvědné společnosti AV ČR a byl zvolen místopředsedou Společnosti Boženy Němcové. Výčet členství v nejrůznějších asociacích a redakčních radách nemůže být úplný: výběrově tu lze uvést Collegium Carolinum, Verband der Hochschullehrer für Slavistik, Deutsches Polen-Institut v Darmstadt, Obec spisovatelů, Deutsch-tschechische Dobrovský Gesellschaft či funkci místopředsedy Československého ústavu zahraničního a členství v Evropské akademii věd a umění. Úloha kulturního zprostředkovatele mezi národy a literaturami byla často oceněna nejvyššími státními vyznamenáními: uveďme např. Důstojnický kříž Řádu zásluh o Polsko či české a německé řády, které mu udělil v posledním desetiletí života český a německý prezident.

Antonín Měšťan svým literárněhistorickým a slavistickým školením se vědomě hlásil k svému učiteli, k sociologicky orientovanému Karlu Krejčímu, k tradici tzv. české školy literární komparatistiky, jejíž kořeny v oblasti polonistiky sahají až k počátku 20. století (J. Máchal, M. Szykowski, F. Wollman ad.). Literatura pro badatele tudíž nepředstavuje izolovaný soubor tištěných textů, ale v duchu současných kulturologických koncepcí se stává literárním polysystémem zahrnujícím střety kulturních modelů a proměny jejich funkcí. Odtud vyplynul zdrženlivý postoj ke strukturální estetice, který je u českého badatele působivější většinu svého profesního života na západoněmeckých univerzitách překvapivý, avšak zapadá do logiky jeho vědeckého směřování i myšlenkových kořenů. Proto jej více než imanentní analýza zajímal pohyb idejí a otázky tzv. literární kultury včetně psychologického postižení "ducha doby" (Zeitgeist). Ze strukturalistů Měšťan akceptoval literární a filozoficky zaměřené badatele, kteří překonávali rezervovaný poměr pražské školy k možnostem komparativní metody v literární slože slovanské i neslovanské filologie a tím uplatnili diachronní moment prostřednictvím syntetizujícího podání větších dějinných celků. Vedle eidologicky založeného Wollmana, stoupence ingardenovské fenomenologie, je tu zřejmá inspirace D. Čyževským, jeho *Srovnávacími dějinami slovanských literatur* (v němčině pod názvem *Vergleichende Geschichte der slavischen Literaturen I*, Berlin 1968), které dlouho zůstávaly v českém kontextu nedostupné a neznámé, a také tu lze vystopovat obdiv k R. Wellkovi, s nímž se Měšťan stejně jako se svým německým kolegou D. Čyževským v emigraci stýkal a pravidelně korespondoval. Sympatický mu byl i Slovák Mikuláš Bakoš, který od ruského formalismu přešel na pozice vídeňského neopozitivismu. V jednom z četných rozhovorů Měšťan uvedl, že právě vídeňský neopozitivismus jej "momentálně láká nejvíce – bez něho bychom dnes neměli ani takovou kybernetiku."³

Bibliografie profesora Měšťana za léta 1960-2004 jde do stovek a tisíců jednotlivých položek, nalezneme v ní knižní tituly, eseje a vědecké studie publikované v různých odborných časopisech a sbornících v řadě zemí (USA, Francie, Německo, Itálie, Rusko, Velká Británie, Polsko ad.), jazykovědné sloupky, kulturní a politickou publicistiku.⁴ Sjednocujícím rysem těchto titulů, jejichž časový záběr zahrnuje období renesance a pozdního hu-

³ *Slavistika je tromf. Hovoríme s literárnym historikom Antonínom Měšťanom*. Rozmlouvala Anna Mikušáková, Literárny týždenník 5, 1992, č. 48, s. 11, 21. 11. (překlad do češtiny M. Z.).

⁴ Na počest A. Měšťana vyšly následující sborníky *Aspekte kultureller Integration. Festschrift zu Ehren von Prof. Dr. Antonín Měšťan* (München 1991); *Das slawische Phänomen. Festschrift für Prof. Dr. Antonín Měšťan zu seinem 65. Geburtstag* (Praha 1996); *Germanoslavica. Festschrift für Prof. Dr. Antonín Měšťan zu seinem 70. Geburtstag*, VII (XII), 2000, č. 1 (v těchto sbornících je i badatelova kompletní bibliografie).

manismu až po současnou literaturu, se stalo nadnárodní chápání české literatury ve střeoevropských, slovansko-neslovanských souvislostech. Odtud vyplynula i logická potřeba vrátit se ke kanonizovanému modelu českého literárního vývoje, k jeho ustáleným hodnotám a periodizačním mezníkům, v nichž se projevovalo působení okolních slovanských a souběžně neslovanských literatur, zejména německého písemnictví. Měšťan přitom čelil dvěma extrémům: nacionálně izolacionistickému hledisku, které přečeňovalo samostatnost domácí národní literatury a pro niž cizí zdroje představovaly existenční nebezpečí, a kosmopolitní koncepci jednostranně zdůrazňující německé vlivy na českou kulturu.

Již v roce 1960 z podnětů K. Krejčího vydal knižní studii *Vztah Komenského k polským antitrinitářům a jejich učení* (Acta Comeniana 1960, č. 1), která představovala originální sondu do oblasti česko-polských kulturních vztahů počátkem 17. století a která byla kladně přijata polskými literárními historiky. Spolu s T. Beštou a V. Juřinou připravil pro české studenty polonistiky *Polštinu* (Praha 1966, 2. vyd. 1968). K nejvýraznějším knižním publikacím patří v Německu vydaná *Geschichte der tschechischen Literatur im 19. und 20. Jahrhunderts* (Köln-Wien 1984), jemuž předcházela literárněhistorický náčrt vývoje českého a slovenského písemnictví *Die tschechische und slowakische Literatur* (Wiesbaden 1972, ang. překlad 1973 v USA). Německy psané *Dějiny* ocenil i slavný René Wellek, který je označil za „poučné“ a aktuální“; v soukromém dopise A. Měšťanovi z 26. 7. 1985 s uznáním napsal: „Milý příteli, včera jsem dostal výtisk Vašich Dějin... Děkuji za dar... Pokud jsem měl čas knihu prohlédnout, vidím, že je studna znalostí. Poučil jsem se o tolika mých známých (někdy jsem se poprvé dověděl o úmrtí) a viděl jsem se zadostiučiněním, že jste psal také o mně a až jste se zmínil o mém otci. Je tam mnoho o známých a přátelích.“⁵ Česká verze německy psaných *Dějin* poté vyšla v torontském nakladatelství 68 Publisher pod názvem *Česká literatura 1785-1985* (1987). Na rozdíl od německé edice na přání vydavatele zde upustil od kapitol o německy psané literatuře v českých zemích. K polonistickým tématům ze srovnávacího pohledu se vrátil v publikaci *Československo-polské styky včera, dnes a zítra* (Mnichov 1986). Spolu se svou ženou Věrou sestavili filologicky cenný slovník nejvýznamnější české romantické skladby *Wörterbuch zu Karel Hynek Mácha: „Máj“* (Köln-Wien 1988). O rok později Měšťan do tisku připravil soubor drobných studií o německých inspiracích českých spisovatelů *Deutsche Muse tschechischer Autoren* (München 1989). Česky vydané *Dějiny* vzbudily značný ohlas: mezi emigrací i domácí historiografií vyvolaly kritickou odezvu, která zaznívala hlasitě zejména z názorově netolerantního prostředí epigonských následovníků pražského strukturalismu. Na výtku o faktografickém přehledu rezignujícím na hodnocení a interpretaci jednotlivých děl Měšťan ironicky čelil vědomým zdůrazněním disproporce mezi počtem dějin, které jsou napsány pozitivisticky, a těmi, které v duchu strukturální metody usilují postihnout literární proces genologicky jako proměny uměleckých technik a žánrových postupů. Kritikovi, který badateli vyčítal, že v jeho *Dějínách* se autor nejdříve narodí, potom něco napíše a nakonec zemře, Měšťan pohotově odpovídal: „Víte, často to tak bývá a málokdy je to obráceně.“⁶ Rovněž na námitku, že současným spisovatelům věnoval méně prostoru než

⁵ R. Wellek A. Měšťanovi v dopise z 26. 7. 1985 (citováno podle xeroxové kopie, originál rkp. v majetku A. Měšťana).

⁶ Srv. 3).

třeba Máchovi, uváděl slavný bonmot svého učitele Karla Krejčího: „*Nikdy nepište o živých. Když spisovatel zemře, tak je náš!*“⁷

Od poloviny 90. let Měšťan začal pomýšlet na publikaci, která by reprezentativně shrnula slavistické studie a příležitostné eseje a která by zásadním způsobem ukázala na zprostředkující úlohu českého písemnictví mezi slovanskými literaturami a německou kulturou. Tematický rozsah práce *Česká literatura mezi Němci a Slovany* (Praha 2002) publikované v prestižním nakladatelství Academia se rozpadá do tří dominantních bloků: 1. české písemnictví jako integrální součást mezoslovanských literárních vztahů, 2. výzkum česko-německých styků v slovanském a středoevropském kontextu a 3. opomíjené postavy a problémy dějin české literárněvědné slavistiky a bohemistiky (J. Čep, J. Deml, O. F. Babler, E. Lešetický z Lešehradu, J. Durych, A. Pražák, R. Welck ad.).⁸ Ačkoli publikace obsahovala i populárně laděné články, které původně zazněly v kulturní rubrice rozhlasového vysílání Svobodná Evropa, nešlo tu o náhodně vybraný soubor příležitostných textů, ale o ucelenou vědeckou monografii prozrazující dlouhodobý badatelský plán. Teoreticky fundovaným pendantem k této knize se stala doktorská disertační práce (DrSc.) *Slavistika přelomu tisíciletí: tradice a inovace v mezikulturním dialogu* (Brno 2001), která zatím na své knižní vydání čeká a která byla původně obhájena před celostátní komisí Teorie a dějin slovanských literatur. Celkem 22 studie (6 studií bylo převzato ze souboru *Česká literatura mezi Němci a Slovany*), které nejdříve vyšly časopisecky v němčině, angličtině, francouzštině a polštině a které byly pro účel disertace přeloženy samotným autorem, vhodně zapadlo do moderního paradigmatu komparativní slavistiky: mezoslovanské literární vztahy spojily s filologicko-areálovým studiem složitých multikulturních a společenských procesů ve střední Evropě. Badatel se v nich soustředil na klíčové problémy a stěžejní postavy jednotlivých slovanských literatur, které hodnotí z hlediska binárních a biliterárních vztahů, např. zachycuje zájem českých autorů o polskou, ruskou, ukrajinskou, ale i německou a rakouskou literaturu, jak se projevil v jejich literárních dílech. V anketě o aktuálních problémech slovanské filologie publikované ve Slavii badatel příznivě prognózoval, že „*Konec 20. století přímo vybízí k tomu... aby se v našem případě literárněvědná slavistika přestala uzavírat do stále těsnějšího kruhu literatur psaných pouze slovanskými jazyky.*“⁹ Obdobně obecně uznávaný světový význam tzv. pražské německé školy let 1894-1938 objektivně vysvětluje mnohdy skrytými, přesto latentně přítomnými českými a slovanskými podněty. Další studie o české literárněvědné slavistice ukazují na úlohu, kterou v domácím kulturním, politickém a církevním životě 19. a 20. století sehrálo tzv. slovanství jako integrační idea slovanské sounáležitosti (J. Dobrovský, T. G. Masaryk, V. Černý ad.).¹⁰

Měšťan představuje spolu se Slavomírem Wollmanem přes svou metodologickou rozdílnost dnes již výjimečný typ univerzálního slavisty, který se díky mimořádnému jazykovému vybavení suverénně pohybuje na teritoriu slovanských literatur včetně jejich vazeb k německému nebo uherskému duchovnímu prostoru, přičemž znalost němčiny a maďarštiny je zde považována za nutnou výzbroj středoevropského slavisty. Obě mono-

⁷ Ibidem.

⁸ Srv. naši recenzi v Slavii 72, 2003, č. 3, s. 336-339 (odtud přejímáme i některé pasáže).

⁹ Měšťan, A.: *Anketa*, Slavia 65, 1996, č. 1-2, s. 33-34.

¹⁰ Kniha *Česká literatura mezi Němci a Slovany* byla v autorově nepřítomnosti úspěšně prezentována na XIII. mezinárodním kongresu slavistů v Lublani v srpnu 2003, kde tuto práci jako její promotor ocenil známý německý slavista Hans Rothe.

grafie zároveň vycházejí vstříc i běžnému čtenáři: zkušenost rozhlasového komentátora, schopnost využívat publicistické postupy k srozumitelnému, jasně formulovanému sdělení by u většiny vědecky profilovaných filologů a literárních historiků vedla k oprávněným výtkám o povrchnosti vědeckého diskursu, u badatele se však stává předností vyústějící v přístupný, výkladový styl, který se vyhýbá lacinému teoretizování a sémanticky komplikovanému metajazyku. Nenajdeme tu dlouhosáhlé metodologické úvahy, nýbrž konkrétní naplnění literárněhistorického záměru, badatel využívá především postupy textové kritiky a moderní biografistiky: snaha o faktografickou dokumentárnost založenou na genetickém výkladu vede k pochopení smyslu textu, k odhalení jeho vnitřních, často zasutých či neznámých souvislostí, jejichž interpretace se v Měšťanově pojetí stává poutavým příběhem a dobrodružným pátráním, např. nakolik znali Rilke či Kafka česky. Pro badatelovu metodu je příznačné, že ojedinělou zmínku v korespondenci, izolovaný údaj, letmý odkaz dokáže zasadit do širší mozaiky, interpretačně zužitkovat (např. obligatorní, lexikálně-gramatická odchylka slova od normy u autora písničho v jinonárodním jazyku filologicky i psychologicky ilustruje hloubku a intenzitu jeho spjatosti s druhým kulturním prostředím). Před teoretickými koncepty a abstraktními generalizacemi Měšťan vždy upřednostňoval praktickou aplikaci prověřující životnost zvolených tezí a argumentů. Ačkoli se přímo neinspiroval chladnou abstrakcí a konstruktivismem Ďurišinovy teorie meziliterárnosti, zajímaly jej problémy autorské spisovatelské biliterárnosti a bilingvnosti, tj. centrální kategorie moderní komparatistiky zkoumající dvoudomost tvůrčího subjektu, jeho geografickou a jazykově-literární příslušnost k dvěma kulturním kontextům (J. Urzidil, H. G. Schauer, J. Wenzig, R. M. Rilke, F. Kafka ad.). Měšťanovo dílo, které charakterizuje kulturněhistorický a srovnávací zřetel, vyniká nejen svou univerzálností a faktografickou šíří, ale i interpretačním přístupem neteoretizujícího nespekulativního literárního historika respektujícího filologickou tradici domácí komparatistické školy: spojení této linie s areálovým přístupem, v němž se české písemnictví systematicky včleňuje do středoevropských, slovansko-neslovanských souvislostí, zařazuje jeho vědecké texty k základní literatuře předmětu.

Měšťanovy zásluhy na rozvoji české slavistiky počátkem 90. let čekají své zhodnocení, zjednodušeně řečeno spočívaly v jeho podílu na obnovení Slovanského ústavu a časopisu pro německo-slovanská studia *Germanoslavica*, který začal vycházet v roce 1994 jako šestý ročník navazující na stejnojmenný časopis vydávaný od roku 1931 M. Murkem a J. Horákem (v redakci dále působili G. Geseman, O. Fischer, J. Janko, F. Spina, K. Bittner ad.). Měšťan, který edičně *Germanoslavica* řídil a získával pro něj zahraniční finanční podporu, od svého nástupu s maximálním lidským nasazením personálně a vědecky konstituoval Ústav jako moderní, interdisciplinární pracoviště s lingvistickým a literárněvědným záběrem (literárněvědné oddělení, oddělení paleoslovenistické a ruského slovníku), který doplňoval výzkum literární bibliografie slavik a dokumentace kulturních a politických dějin ruské emigrace v meziválečném Československu. Tyto aktivity brzy dospěly k nezpochybnitelným úspěchům. Přednáškovou činností, medializací v denním tisku, rozhlasu a televizi a neúnavnými osobními kontakty i přes ztíženou ekonomickou situaci a společenské klima preferující neslovanskou orientaci Měšťan dosáhl pro Slovanský ústav v rámci Akademie věd České republiky právní subjektivitu. Systematicky přesvědčoval o existenci nutnosti pěstovat slavistiku a zprostředkovat její „vývoz“ zejména na Západ jako prostředek ekonomické a kulturní spolupráce. Nezapomínal ani na důležitost duchovní úlohy Ruska v českých dějinách a veřejně kritizoval módní nezájem o studium slovanského Východu a chaosem zmítaného Balkánu. Rovněž po rozdělení Českosloven-

ska úspěšně obhájil před mezinárodní akreditační komisí s odkazem na činnost předválečného Sboru pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi potřebu založit slovakistiku jako samostatný vědecký obor.

Snaha vybudovat ze Slovanského ústavu špičkové slavistické pracoviště se ne vždy setkávala s náležitou odezvou. Vedle působení objektivních příčin jako neexistence dostatečného počtu vyzrálých vědeckých pracovníků, přestárlého věkového složení spolu s absencí střední generace se tu projevovala především slabá produktivita primárního badatelského výzkumu: chyběly původní monografie a vědecké studie publikované v domácích a zejména v zahraničních karentovaných časopisech a sbornících. Tolerantní kritika a náznaky změn ze strany prof. Měšťana, kterého od roku 1995 začala sužovat zákeřná nemoc (poprvé se objevila při zpáteční cestě z Prešova z mezinárodní slavistické konference o P. J. Šafaříkovi), pozvolna vedly k tiché opoziční platformě, kterou organizovali lidé bez vědeckých ambicí, ale s touhou po funkcích, jichž se pak opravdu ujali. Poukazovalo se na to, že prof. Měšťan nedostatečně úřaduje a stále jezdí po konferencích v zahraničí, jako emigrant a německý profesor slavistiky necitlivě poměruje domácí poměry jinonárodníma očima. Profilu vědce prý také neodpovídá vystupování v médiích a v denním tisku (Telegraf, Lidové noviny ad.).

Koncem roku 1997, když se ke svému konci nacylovalo volební období ředitele, byl prof. Měšťan pohotově informován svými některými kolegy o tom, že ztratil důvěru lidí, kteří si jej nepřejí, a byl vyzván, aby abdikoval. Prof. Měšťan poté již o druhé volební období (od 1.4.1998) neusiloval, nadále však pracoval v Literárněvědném oddělení a řídil časopis *Germanoslavica*. Choroba, která znovu propukla počátkem roku 2001 způsobila jeho definitivní odchod z Ústavu a ze všech funkcí. Ještě v prosinci 2001 se v Brně těšil z úspěšné obhajoby doktorské disertační práce a v lednu 2002 se naposledy rozloučil s Prahou, když odjel na léčení do Freiburgu. Z telefonických rozhovorů v posledních letech života 2002-2004 bylo zřejmé, že s obavami sledoval nové směřování Ústavu, zejména personální redukci a transformaci Literárněvědného oddělení, které předtím budoval a které rezignovalo na původní vědecké záměry formulované v druhé polovině 90. let.¹¹

Prof. Měšťan zůstává v individuální i kolektivní paměti nejen význačným vědcem, ale i vynikajícím společníkem, noblesním a názorově tolerantním člověkem, který byl živým diskutérem na konferencích, skvělým vypravěčem a pamětníkem v soukromí. Pro českou slavistiku, zabývající se komparativním studiem slovanských literatur a germanoslavistickou problematikou, je ztráta Antonína Měšťana nenahraditelná.

Miloš Zelenka

¹¹ Srv. naši studii *Literární věda ve Slovanském ústavu – sedmdesát let činnosti (1928-1998)*, *Slavia* 68, 1999, č. 3-4, s. 452-462.